

СУНАН ДОРИМИЙ АСАРИ ҲАДИС ИЛМИДАГИ МУҲИМ МАНБА

<https://doi.org/10.5281/zenodo.20096524>

Гиёсов Асқар Тиркашевич

*Имом Бухорий номидаги Тошкент ислом
институтининг "Ҳадис ва ислом тарихи фанлари"
кафедраси катта ўқитувчиси*

Ҳадис илмини олтин даври бўлмиш IX асрда фаолият юритган самарқандлик муҳаддислардан бири Имом Доримий ҳадис илмида алоҳида ўрин эгаллайди. Алломанинг тўлиқ исми Абу Муҳаммад Абдуллоҳ ибн Абдурахмон ибн Фазл ибн Баҳром ибн Абдуссамад Тамимий Самарқандий Доримий бўлиб, 798 йилда таваллуд топган. Худди шу йили йирик муҳаддис Абдуллоҳ ибн Муборак Марвазий вафот этган. Манбаларда шу тарихий воқеа сабаб Имом Доримийга «Абдуллоҳ» деб исм қўйилгани қайд этилади. Муҳаддиснинг бобоси Бану Тамим қабиласи мавлоси ҳамда Пайғамбар соллаллоҳу алайҳи ва салламнинг котибларидан бири бўлган Дорим ибн Молик ибн Ҳанзала ибн Зайд Манот ибн Тамимга боғланган ҳолда алломага «Доримий» нисбаси қўлланган. Шу билан бирга, Имом Доримийни «Дорамий» нисбаси билан атаганлар ҳам бор³⁴.

Имом Доримий ҳадис илми ва бошқа илмларда кўплаб асарлар битганлар. Манбаларда Имом Доримийнинг «**Китоб ат-Тафсир**», «**ал-Жомеъ**» фикҳий масалаларга бағишланган «**Китоб ас-сунна фи-л-ҳадис**» (Ҳадисдаги суннат амаллар ҳақида китоб), «**Китоб савм ал-мустаҳозот ва-л-мутаҳаййирот**» (Узрли аёлларнинг рўзаси ҳақидаги китоб) каби асарлари бўлгани ҳақида манбаларда зикр этилади. Имом Доримийнинг «**ас-Сулосийот фи-л-ҳадис**» – «**Уч ровийли ҳадислар тўплами**» номли асари ҳам мавжуд. Муҳаддиснинг ушбу асари «**Сунан**»нинг таркибига киритилган ўн беш ҳадисдан иборат бўлган тўплам бўлиб, уч ровийли иснодга эга бўлган ҳадислардан таркиб топган³⁵.

Алломанинг Сунан Доримий асари ҳадис илмидаги муҳим манба бўлиб IX асрда тасниф этилган сунан туркумидаги ҳадис тўпламларини умумий тўзилиши бир-бирига ўхшаш бўлган. Уларнинг ҳаммаси ибодат ва муомалот масалалари акс этган китоблар, ҳар бир китоб эса боблардан ташкил топган. Бобларнинг таркибига мавзуга оид бўлган иснодли ҳадислар муаллиф

³⁴ Шайх Муҳаммад Содик Муҳаммад Юсуф. Олтин силсила. Ҳилол нашр. 2013.

³⁵ Алимов У. Суннат ва Ҳадис. – Тошкент. Шарқ, 2012.

муҳаддисларнинг ўз карашларидан келиб чиққан ҳолда киритилган. Муҳаддисларнинг услубини таҳлил қилиш учун Имом ад-Доримий ва Имом ат-Термизийнинг “Сунан”лари қиёсий ўрганилади. Бунда ҳар икки “Сунан”нинг таркибий тўзилиши, ҳадисларнинг иснодига кўра турлари, бобларга ажратиш ва уларга ном беришдаги услублари эътиборга олинади³⁶.

Асарлар умумий таркибий тўзилиши жиҳатдан турли масалаларга бағишланган китоблар ва бобларга ажратилган. Ибн Ҳажар Асқалоний ҳам мазкур асарни «Сихоҳ ситта»нинг олтинчи китоби сифатида қабул қилади. «Сунан» икки жилддан иборат бўлиб, китобларга, улар ўз навбатида бобларга бўлинади. Асар арабларнинг исломдан аввалги баъзи одатлари, Расулulloҳ саллоллоҳу алайҳи васалламнинг сийратлари, ҳадисларнинг ёзилиш даври ва илм фазилатига оид жами 163 саҳифалик муқаддима ҳамда 23 та китобдан ташкил топган. «Сунан» 3465 ҳадисни ўз ичига олган 1403 бобдан иборат³⁷.

Имом ат-Термизийнинг “Сунан”и эса муқаддима қисмисиз, тўғридан тўғри “Таҳорат китоби”дан бошланиб, “Маноқиб китоби” билан якунланган. Унда жами 46 китоб, 2036 бобда, 3965 та ҳадис берилган. Имом ат-Термизий “Сунан”ининг охириги китобидан сўнг муаллиф томонидан “Иллатлар” (Иллатли ҳадислар) китоби кўшимча қилинган. Ушбу китоб бобларга ажратилмаган, ривоят қилинган ҳадислар рақамланмаган³⁸.

Имом ат-Термизий асарни китобларга ажратишда масалаларга кенгрок батафсилрок ёндошган. Жумладан, “Жумъа” китобини “Намоз” китобидан алоҳида, “Жиходнинг фазилатлари” ҳамда “Жиход” китоби алоҳида, “Фароиз” китобидан “Қулнинг мероси”га бағишланган китоб алоҳида ажратиб берилган. Имом ад-Доримий эса масалаларга нисбатан аниқрок ёндошиб, ушбу масалаларни умумий ном билан аталган бир китобга жамлаган. Шу билан бирга, Имом ат-Термизийда келтирилган “Зухд”, “Қиёматнинг сифатлари, нозик масалалар ва тақво”, “Жаннатнинг тавсифи”, “Жаҳаннам тавсифи” каби китобларни Имом ад-Доримий бирлаштириб “Нозик масалалар китоби” деб номлаган³⁹.

Имом ад-Доримийнинг “Сунан”ида жомий туркумидаги ҳадис тўпламларига хос бўлган мавзулардаги 4 та китоб (“Сиярлар”, “Изн сўраш”, “Нозик масалалар”, “Қуръон фазилатлари”) ўрин олган бўлса, Имом ат-Термизий асарида фикхий масалаларга алоқаси бўлмаган 16 та китоб (“Эзгулик ва қариндошлик алоқалари”, “Тиб”, “Қадар”, “Зухд”, “Қиёматнинг

³⁶ Шайх Муҳаммад Содик Муҳаммад Юсуф. Олтин силсила. Ҳилол нашр. 2013.

³⁷ Имом Доримий. Сунан. – Байрут. Дорул китаб аррисалаҳ, 1341 х.

³⁸ Шайх Муҳаммад Содик Муҳаммад Юсуф. Ҳадис ва Ҳаёт. Тошкент-2008.

³⁹ Имом Термизий. Сунан. – Байрут. Дорул китаб аррисалаҳ, 1341 х.

сифатлари, нозик масалалар ва тақво”, “Жаннатнинг тавсифи”, “Жаҳаннам тавсифи”, “Имон”, “Илм”, “Изн сўраш ва одоб”, “Ахлоқ-одоб”, “Қуръон фазилатлари”, “Қироатлар”, “Қуръон тафсири”, “Даъватлар”, “Маноқиблар”) киритилган. Имом ат-Термизийнинг “Сунан”и жомий туркумидаги ҳадис тўшамларда мавжуд барча масалаларни камраб олганлиги боис “ал-Жомий ас-саҳиҳ” номи билан ҳам танилган. Ушбу асарни тадқиқ қилган, шарҳ ёзган уламолар уни “Жомий ат-Термизий”, “ал-Жомий ас-саҳиҳ” деб номлаганлар.

“Сунан”даги ҳадисларнинг исноди бўйича турларига кўра, Имом ад-Доримийнинг асарида 23 та, Имом ат-Термизийда 55 та қудсий ҳадис ривоят қилинган. Имом ад-Доримийнинг “Сунан”ида 238 та мутавотир, 1983 та *марфуъ*, 571 та мавқуф, 790 та *мақтуъ* ҳадислар, Имом ат-Термизийнинг асарида 309 та мутавотир, 3736 та марфуъ 84 та мавқуф, 16 та мақтуъ ҳадис келтирилган. Ушбу маълумотлардан кўриниб турибдики, Имом ат-Термизийнинг юқоридаги ҳадисларнинг асосий қисми марфуъ ҳадислардан ташкил топган. *Мавқуф* ҳадисларнинг аксариятини “Абодила” томонидан ривоят қилинган ҳадислар бўлиб, улар орасидан Абдуллоҳ ибн Аббос розияллоҳу анҳунинг ҳадислари аксариятини ташкил этади. Сўнгра Абу Хурайра, Али, Анас ибн Молик розияллоҳу анҳумлардан қилинган ривоятлар туради. Демак, Имом ат-Термизий асосий эътиборни айнан Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва салламдан ривоят қилинган ҳадисларга қаратган. Имом ад-Доримий эса ишончли иснод билан саҳобий ва тобеъинлардан ривоят қилинган, фикҳий масалалар акс этган саҳобий ва тобеъинларнинг ривоятлар (осор)ига ҳам катта аҳамият берган. Эҳтимол, шунинг учун уламолар Имом ад-Доримийни “Самарқандда осор илмининг асосчиси” деган шарафли ном билан тавсифлаганлар⁴⁰.

Асарни бобларга ажратиш ва уларга ном беришда муҳаддисларнинг услублари, уларнинг ўзаро фарқи ва ўхшаш жиҳатларини аниқлаш учун куйидаги усулларга ажратилди;

а) Умумий хабар кўринишида - бунда муҳаддислар муайян масалани очишда далил сифатида бир ёки ундан кўп ҳадисларни ўзида жамлаган бобларни ўзига хос умумий ном билан аталган. Масалан, “Закотнинг фазилати ҳақидаги боб”, “Садақанинг фазилатига оид боб”.

б) Махсус хабар кўринишида номланган боблар кўпинча умумий хабар кўринишида номланган боблардан сўнг келиб, масалага янада чуқурроқ ёндошилган ҳолда, уни аниқроқ ифодалаган ҳадислар жамланган бўлади. Масалан, “Бомдод намозининг азон вақти ҳақидаги боб”, “Икки ракъат тавофда ўқиладиган суралар ҳақидаги боб”.

⁴⁰ Имом Доримий. Сунан. – Байрут. Дорул китаб аррисалах, 1341 х.

в) Савол кўринишида - ушбу ҳолатларда бобларнинг номи савол тарзида ифода этилади. Масалан, “Қандай садақа энг афзал садақа эканлиги ҳақидаги боб” “Пайғамбар соллаллоху алайҳи ва саллам неча марта ҳаж қилганликлари ҳақидаги боб

г) Бобдаги ҳадисдан иқтибос келтириш билан - бундай ҳолларда ҳадис тўлалигича ёки бир қисми (бўлаги) боб номида келтирилади. Масалан, “Киши мажлисдан чиқиб кетиб, сўнгра қайтса, у ўз жойига ўтиришга ҳақли”, “Тонг отгандан сўнг икки рақъатдан бошқа намоз йўк”

д) Ҳукм кўринишида - бунда шариатда тақиқланган ёки аксинча амал қилиш шарт бўлган масалаларга оид ҳадислар жамланган бобларнинг номи буйруқ тарзида ифодаланган. Кўп ҳолларда уларни ифодалашда “манъ этиш, таъқиқдаш”, “қайтариш” ва бошқа сўзлар ишлатилган. Масалан “Кишининг жами мол-дунёсини садақа қилиб юборишдан қайтариш боби”, “Ўнг қўл билан овқатланиш ҳақидаги боб”, “Ҳаж қилишни ният қилиб, (уни амалга оширишда) шошилишлик ҳақидаги боб” “Рукуъ ва саждада кироат қилмаслик ҳақидаги боб”.

е) Номаълум кишини назарда тутиш йўли билан - бу ҳолларда боб кўпинча “...киши ҳақидаги боб” иборалари билан бошланади. Масалан, “Киши фалончига васият қилса-ю, у вафот этса, бошқага васият қилиши ҳақидаги боб” “Намозни унутиб қўйган киши ҳақидаги боб”.

ж) Қуръон оятларидан парча келтириш билан бобни номлаш. Масалан, Таҳорат китобининг Аллоҳ таолонинг (Моида, 6-оятдан): “Намоз (ўқиш)га турар экансиз...” деган калимаси ҳақидаги боб” “Мадори етмайдиғанлар зиммасида...” (Бақара, 184-оят) ҳақидаги боб”.

з) Фақатгина “боб” сўзини келтириш билан - унда бобга ҳеч қандай ном берилмай, ўзидан аввалги бобда келган ҳадисларнинг мазмунига боғланмасада, умумий маъноси шу бўлимга тегишли бўлган ҳадислар келтирилган боблар шу тарзда номланган. Имом ад-Доримий ушбу услубни асаридида фақат бир маротаба қўллаган. Имом ат-Термизийда “боб” сўзи, шу билан бирга, “аввалги бобдан” (ўзидан аввал келган бобда кўрилган масалага яқин бўлган ҳадислар жамланган боб) деб номлаш кўпроқ учрайди.

Имом ад-Доримийнинг бобларни номлашда бирон изоҳ лозим бўлса, ҳадис охирида “Қола Абдуллоҳ”, “Қола Абу Муҳаммад” деб ўз фикрини билдириб ўтган. Бундай изоҳлар Имом ад-Доримийнинг “Сунан” иди 231 маротаба, деярли ҳар бир китоб (Муқаддима, таҳорат, намоз, закот ва ҳ.к.) да учрайди. Унинг бу услубини шогирди Имом ат-Термизий ривожлантириш мақсадида, “Сунан” иди ривоят қилинган ҳадислардан кейин “Қола Абу Исо”

деб, ҳадисларнинг даражалари ҳамда ровийларни *жарҳ ва таъдил* илми бўйича таҳлил этиб, ўз фикрларини келтириб ўтган⁴¹.

Ҳадисларнинг иснодлари ва матнларига кўра солиштиришда ровийлар силсиласи, силсиланинг узлуксизлиги, ровийларининг сони, матнларнинг ўхшаш ва фарқли томонлари, фарқларнинг жиддийлиги, уларнинг ҳадис мазмунига қанчалик таъсир этганлиги, ҳадиснинг саҳиҳлиги, матннинг муфассал ёки мужмал баёни, шу мазмундаги ҳадисларнинг тартиби, сони ва бошқа жиҳатларга кўра илмий-қиёсий таҳлил қилинди.

Мисол тариқасида ҳар икки асарда келтирилган ибодат масалаларидан бўлмиш намоз масаласидаги ҳадислардан бирини оламиз. Сабаби ислом дини арконларидан бўлган намоз масаласи бўйича кўплаб ҳадислар ривоят қилинган бўлиб, улар ҳажм жиҳатдан барча ҳадис тўпламларида асосий ўринни эгаллайдилар⁴².

Имом ад-Доримий Намоз китобининг “Жума кунидаги (Аллоҳ зикр қилинадиган) вақт ҳақидаги боб” деб аталган бобида келтирган ҳадисни, Имом ат-Термизий бобни Жума китобининг “Жума кунидаги дуо ижобат бўладиган вақт ҳақидаги боб” деб номланган бобида келтиради. Имом ад-Доримий ушбу бобда мавзуга оид фақат битта ҳадис ривоят қилган бўлса, Имом ат-Термизий турли иснодли ва мазмунида фарқ бўлган учта ҳадисни келтирган. Бу уч ҳадис орасидан Имом ад-Доримийда келтирилган ҳадиснинг мазмунига монанд бўлганини танлаб, қиёслаш учун ҳар икки ҳадис матнини келтирамиз.

⁴¹ Муҳаммад Каттоний. Рисолатул Мустаторрифа. –Байрут. Дорул китоб илмий.1400х.

⁴² Алимов У. Суннат ва Ҳадис. – Тошкент. Шарқ, 2012.